

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav politologie

Bakalářská práce

Jovana Perovič

**Racionalita vs. konflikt: teorie radikální demokracie
a její kritika deliberativní demokracie**

**Rationality Vs. Conflict: Radical Democracy
and its Critique of Deliberative Democracy**

Praha 2015

Vedoucí práce: Mgr. Jan Bíba, Ph.D.

Poděkování

Ráda bych na tomto místě poděkovala vedoucímu mé bakalářské práce panu Mgr. Janu Bíbovi, Ph.D. za cenné komentáře, trpělivost a nadhled. Dále bych ráda poděkovala své kolegyni a kamarádce Tereze České za jazykovou korekturu a svým nejbližším za morální podporu.

Čestné prohlášení

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně a že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu. Dále prohlašuji, že tato práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 11. 5. 2015

Jovana Perovič

Abstrakt

Studentka se ve své bakalářské práci zaměří na dílo belgické politické teoretičky Chantal Mouffe a její přínos v oblasti demokratických teorií. V první části práce bude zkoumat klíčové pojmy jejího pojetí radikální demokracie: pojem politična, antagonismu, agonismu, hegemonie atd. Tyto teoretické koncepty pak bude v druhé části následně aplikovat na současné diskuze o povaze demokracii (se zaměřením na deliberativní demokracii).

Klíčová slova

politično, radikální demokracie, Chantal Mouffe, antagonismus, agonismus

Abstract

Student in her thesis focuses on the work of the Belgian political theorist Chantal Mouffe and her contribution in the field of democratic theory. The first part of the thesis will examine key concepts of radical democracy: the concept of the political, antagonism, agonism, hegemony, etc. These theoretical concepts will be then applied to the current debate about the nature of democracy (with a focus on deliberative democracy).

Key words

the political, radical democracy, Chantal Mouffe, antagonism, agonism

Obsah

1. Úvod	7
2. Základní pojmy radikální demokracie	9
2.1 Politično	9
2.2 Antagonismus.....	10
2.3 Politika jako hegemonie	12
2.4 Schmittovo pojetí politična	13
2.5 Agonismus	15
3. Mezi Schmittem a Lefortem: paradox liberální demokracie a konstitutivní role konfliktu ...	17
3.1 Schmittova distinkce mezi demokracií a liberalismem.....	17
3.2 Paradox liberální demokracie.....	22
3.3 Institucionalizace konfliktu	25
4. Deliberativní demokracie Vs. Radikální demokracie	28
4.1 Základní prvky deliberativní demokracie	28
4.2 Mouffe a její kritika deliberativní demokracie.....	32
4.3 Konfrontace s Rawlsem	36
4.4 Agonistický pluralismus	38
5. Závěr	42
Seznam literatury.....	44

1. Úvod

Představme si svět, kde by politično zcela zaniklo a bylo by nahrazeno morálkou. Svět, kde by nebylo potřebné definovat se jako „pravičák“ či „levičák“, protože tyto rozdíly by byly již dávno zastaralé a překonané a místo toho bychom se definovali prostřednictvím kritérii „dobrého“ nebo „špatného“. Svět, kde by existovala jedna univerzální hegemonie, která by neměla žádnou konkurenci. Svět, kde by se všichni občané shodli na tom, co je pro společnost dobré a výhodné a co nikoli. Svět, ve kterém by se občané mohli takto rozhodnout, jelikož by všichni byli racionální a sobě rovni. Svět, do kterého by nepatřily odlišnosti ani rozdíly. Svět, kde by konflikty byly odsuzovány a potlačovány a braly by se jako selhání transparentní komunikace mezi racionálními jedinci.

Zní to jako popis ideálního světa? Zastánci radikální demokracie nám tvrdí, že nikoli. Prostřednictvím své teorie pak vysvětlují proč. Jedním z cílů radikální demokracie je poukázat na to, že ne všechny prvky, které se na první pohled tváří pozitivně a prospěšně, doopravdy pozitivní a prospěšné jsou. Teoretici radikální demokracie se zaměřují na kritiku konceptu racionalismu, který převládá v dnešním liberálně politickém diskurzu. Tvrdí, že spory a odlišnosti mají konstitutivní charakter pro vytvoření společnosti. Bez možnosti identifikace s určitým pohledem na svět (který nutně musí být v konfliktu s jinými pohledy), by se společnost nemohla definovat. Konfliktní dimenze je v sociálních vztazích nevyhnutelná. Podle zastánců radikální demokracie je chybou liberálního racionalismu, že ignoruje nutnost ustanovení společnosti skrze soupeřící formy identifikace. Tato identifikace může mít až emocionální náboj. Liberalismus však tyto emoce považuje za archaické, za něco, co patří do starého světa, nikoli moderní společnosti a proto také s pokrokem individualismu a racionality vymizí. Z toho důvodu také není liberalismus s to adekvátně uchopit fenomén masových politických hnutí či nacionalismu.

Politika, jak ji vnímají radikální demokraté, nemůže být pouhou dohodou na procedurách či na smyslu toho, co je obecně prospěšné. Politika, aby byla vskutku efektivní, musí korespondovat s lidskými touhami a přáními.

Ve své práci se zaměřím na dva současné diskurzy o povaze liberální demokracie a to na radikální a deliberativní demokracii, přičemž hlavní důraz bude kladen na demokracii radikální. Cílem práce je prozkoumat nejdůležitější aspekty konceptu radikální demokracie

prostřednictvím rozboru děl jedné z jejich nejvýznamnějších politických teoretiček - Belgičanky Chantal Mouffe. Následně se zaměřím na deliberativní demokracii a to najmě na ty aspekty, které koncept radikální demokracie kritizuje. Mým záměrem není důkladně prozkoumat deliberativní demokracii jako takovou, ale poukázat na některé její prvky, které s radikální demokracií kolidují. Pomocí těchto konfliktních míst totiž snadněji pochopíme cíle radikální demokracie.

Práce je rozdělena do tří částí. V první části představím základní pojmy, které radikální demokracii definují a to jsou politično, antagonismus, agonismus, hegemonie či pluralismus. Vysvětlím, jak politično chápe německý politický a právní teoretik Carl Schmitt. Rovněž se zaměřím na jeho koncept distinkce mezi přítelem a nepřítelem. Mouffe ze Schmitta v mnoha aspektech vychází a je jí inspirací pro vlastní práci. V druhé části budu rozebírat rozdíl mezi demokracií a liberalismem v pojetí Carla Schmitta a v návaznosti na to vyložím paradox liberální demokracie. V neposlední řadě zmíním francouzského filozofa Clauda Leforta a jeho pojetí demokracie jako prázdného místa, které nám umožní snadněji pochopit jeden ze základních pilířů radikální demokracie, což je víra v konstitutivní roli konfliktu ve společnosti a nutnost jeho institucionalizace. V závěrečné části práce představím základní principy, na kterých stojí deliberativní demokracie. Podrobím některé její prvky kritice skrze optiku radikální demokracie. Z této kritiky nám zároveň vyplynou další aspekty radikální demokracie, které by bez tohoto „soupeření“ s deliberativní konceptem zůstaly skryty.

2. Základní pojmy radikální demokracie

2.1 Politično

Pro pochopení podstaty radikální demokracie je důležité si na začátku vyložit základní pojmy, se kterými operuje. Jedním z nejzásadnějších je pojem politična, který není snadné uchopit. Již jen samotný fakt, že různí političtí teoretici se neshodnou v tom, co tvoří samotné politično, dokazuje, o jak mnohoznačný pojem se jedná. Obecně existují dva základní přístupy k političnu. Jedním z nich je politická věda, jež je v souladu s empirickou oblastí politiky. Druhým přístupem je politická teorie, která je doménou politických filozofů. Můžeme říci, že političtí teoretici se nezajímají o faktickou politiku, ale o esenci politična. To znamená, že zkoumají samotný způsob, jakým je společnost konstituována a jaký v ní platí řád. Mouffe je zastávkyní takového přístupu, který politično definuje otázkou moci, konfliktu a antagonismu.¹ Ve své definici jde ještě dál a tvrdí, že politično je určitou dimenzí antagonismu, jež je konstitutivní pro naši společnost. Politiku pak pojímá jako soubor zvyků a institucí, díky kterým je řád stanoven a dodržován. Tyto zvyky a instituce zároveň řídí koexistenci společnosti v kontextu konfliktu přítomném v političnu.²

Pro Mouffe je tedy zásadní pochopit politično na té základní, ontologické úrovni. Nesouhlasí s přístupem, kde je politika brána jako sada technických úloh, které mají řešit daní experti a kde lidské emoce a vášně nemají místo. Politické otázky naopak vždy obsahují takové prvky, které po nás vyžadují rozhodnout se mezi různými alternativami, které dokonce můžou být mezi sebou v konfliktu. Konflikt jako takový, je esenciálním prvkem politična v pojetí Mouffe. Pomocí konfliktu se totiž společnost ustanovuje a to prostřednictvím štěpení a vymezování se vůči vnějšímu nepříteli.

Klíčové pro teorii radikální demokracie, kterou zastává Mouffe, je důraz na autonomii politična, které existuje jako kategorie per se a není redukována na pouhou nadstavbu.³

¹ Mouffe, Chantal: *On the Political*. London: Routledge, 2005, s. 9.

² Ibid.

³ Marxistický pohled a pohled sociálních vědců. Když odlišují svůj předmět zkoumání (v tomto případě politiku) od jiných společenských subsystémů (sociálně, ekonomie, náboženství) opomíjejí fakt, že to rozlišení je možné pouze na základě uvědomění si přítomnosti sociálna, které ovšem podléhá subjektivnímu pohledu a předpokládá

Politically it is not some secondary product, but is itself a constitutive element of society. Generally this concept can be called dissociative (besides Mouffe, this category also includes Carl Schmitt, Claude Lefort or Ernesto Laclau). This approach does not connect the formation of society with the ability of people to naturally associate. On the contrary, the main role is played by conflict.⁴

2.2 Antagonismus

For a deeper understanding of politics, it is necessary to know the concept of antagonism. As Mouffe herself explains – antagonism is a certain negativity, which is constitutive and can never be overcome.⁵ Negativity is meant as conflict, since one of the basic elements of radical democracy. Conflict is itself intractable and can never be resolved in any universal, rational way. With conflict is closely linked the concept of pluralism, which is another fundamental concept. In pluralism, as conceived by radical democracy, it is not possible to reach a final reconciliation of all views and perspectives on the matter. This intractability of conflict is also an inherent dimension of antagonism. And this dimension Mouffe justly calls political and that is why, to distinguish it from politics, which is more of a practical character, as I have already mentioned above.

Pluralism must be understood in the sense that social⁶, which is a part of it, is not a single subject. It is created within the framework of specific discourses. Important elements of social are contingency⁷ and the ambiguity of each individual identity. And the character of these social differences and antagonisms is constitutive for democracy.⁸

politickou formu pro možnost svého vzniku. (Znoj, M., Bíba, J., Vargovčíková, J.: *Demokracie v postliberální konstelaci*. Praha: Karolinum, 2014, s. 189).

⁴ Znoj, M., Bíba, J., Vargovčíková, J.: *Demokracie v postliberální konstelaci*. Praha: Karolinum, 2014, s. 185.

⁵ Mouffe, Chantal: *Agonistics: Thinking the World Politically*. London: Verso, 2013, s. 77.

⁶ Hranice mezi sociálním a politickým je z povahy věci nestabilní a vyžaduje neustále reformulování. Sociální by nemohlo existovat bez mocenských vztahů, které mu dávají podobu a politično je tedy oním vyjádřením partikulárních struktur mocenských vztahů. (Mouffe, Chantal. *On the Political*. London: Routledge, 2005, s. 17).

⁷ Kontingentní ve smyslu něčeho, co není v daném kontextu nutné, ale neznamená to, že to musí být nahodilé.

Viz Laclau, Ernesto, Mouffe, Chantal: *Hegemonie a socialistická strategie: za radikálně demokratickou politiku*. Praha: Karolinum, 2014, s. 228

Mouffe ale zároveň říká, že limity pluralismu musí být rozeznány. Je samozřejmě důležité bránit co nejširší pluralismus v mnoha oblastech, jako jsou kultura, náboženství či morálka. Musíme ale zároveň akceptovat, že naše participace jakožto občanů v politické oblasti nemůže mít stejnou hodnotu jako naše působení v ostatních sociálních sférách. Všechny rozdíly zkrátka nemohou být akceptovány. Musí existovat kritéria, která budou rozhodovat o tom, co je přípustné a co již nikoli.⁹

Takovou formu pluralismu nelze chápat pouze jako sociální fakt, jako konstatování, že moderní demokratické společnosti se vyznačují pluralitou pojetí dobrého života. Tento pluralismus má mnohem silnější náboj - je konstitutivním momentem symbolična demokracie, konstitutivním momentem uspořádání sociálních vztahů. Pluralismus v demokratické společnosti je důsledkem nemožnosti konečného přiřazení významu. Tím pádem není možné demokratický pluralismus žádným způsobem překonat, usmířit či neutralizovat.¹⁰

Politiku můžeme brát jako praxi, při které se vytváří a přeměňují sociální vztahy, není pouze dalším prvkem sociálna. Problém politična je problém konstrukce sociálna, tzn. definice a artikulace společenských vztahů v poli plném antagonismů. Antagonismus je vždy spjat s procesem vytváření sociální identity a identita nikdy není jednotná, je jich mnoho a proto již z povahy věci mají konfliktní charakter. Zde si všimněme, že tento přístup je hluboce antiesencialistický.¹¹ Tento přístup nám v podstatě říká, že bychom měli přijmout fakt, že sociální realita není předem dána, nelze ji odvodit z určitého jednotného základního principu. Legitimitu tak má člověk hledat sám v sobě, nikoliv v nějakých vnějších, transcendentních a hierarchických principech - „*Musíme tedy považovat otevřenost sociálna za konstitutivní základ nebo „negativní podstatu“ existujícího, a různé společenské řády pokládat za nejisté a*

⁸ Mouffe, Chantal: Preface: Democratic Politics Today In Mouffe, Chantal (ed.): *Dimensions of Radical Democracy: Pluralism, Citizenship, Community*. London: Verso, 1992, s. 10.

⁹ Ibid., s. 13.

¹⁰ Znoj, M., Bíba, J., Vargovčíková, J.: *Demokracie v postliberální konstelaci*. Praha: Karolinum, 2014, s. 199.

¹¹ Ve smyslu toho, že identity nikdy nejsou předem dány, ale jsou vytvářeny skrze diskurz. Tento proces vytváření diskurzu je procesem reprezentace. Skrze politickou reprezentaci jsou politické subjekty vytvářeny, a tudíž neexistují před tímto procesem. Každé vytváření politické identity je tedy proces, který se odehrává vně nikoli mimo proces reprezentace. (Mouffe, Chantal: *Agonistics: Thinking the World Politically*. London: Verso, 2013, s. 75.)

v konečném důsledku neúspěšné pokusy o ohočení pole diferencí. (...) Neexistuje žádný saturovaný¹² prostor, jenž by byl vlastní „společnosti“, jelikož sociálně samo nemá žádnou podstatu. (...) Koncepce, jež odmítá jakýkoli esencialistický přístup ke společenským vztahům, musí postulovat také nejistou povahu každé identity a nemožnost pevně stanovit smysl „prvků“ v jakékoli konečné doslovnosti.“¹³

2.3 Politika jako hegemonie

Dalším klíčovým pojmem, který nám pomůže pochopit jak Mouffe uvažuje o političnu, je hegemonie. Charakteristickými prvky pro hegemonii jsou kontingence a dočasnost.

Každý společenský řád je hegemonický. Je nahodilou artikulací mocenských vztahů, který je prostý definitivní racionální základny. Společnost je vždy produktem řady praktik, které se snaží vytvořit určitý řád v kontingentním kontextu. Tyto praktiky nazývá Mouffe hegemonickými.¹⁴ Okolnosti vždy mohou být jiné, než jsou v současné chvíli. Každý řád je definován tím, že byly vyloučeny ostatní možnosti. Jednotlivý řád je vždy obrazem jednotlivé konfigurace mocenských vztahů. V tomto smyslu je tedy každý řád politický. Nemohl by existovat bez mocenských vztahů, které mu dávají tvar. Nynější společenský systém je výsledkem neolibérální hegemonie. Neznamena to však, že by měl být věčný, neměnný či snad jediný správný. Může být transformován. Alternativy vždy existují a dají se nastolit politicky.¹⁵ Neměli bychom se nikdy smířit s faktem, že se daná situace nedá změnit.

V pozadí se vždy nacházejí alternativy, které byly vyloučeny dominantní hegemonií a mohou být znovu zaktualizovány. V politickém boji jde vždy o konfrontaci mezi různými hegemonickými praktikami a projekty a to implikuje, že neexistuje žádný moment, ve kterém někdo může tvrdit, že jsme dosáhli ideálního bodu demokracie a že by konfrontace už měla přestat – toto je jedna z podstat radikální a pluralitní demokracie.

¹² Scelený, viz Laclau, Ernesto, Mouffe, Chantal: *Hegemonie a socialistická strategie: za radikálně demokratickou politiku*. Praha: Karolinum, 2014, s. 229-230.

¹³ Laclau, Ernesto, Mouffe, Chantal: *Hegemonie a socialistická strategie: za radikálně demokratickou politiku*. Praha: Karolinum, 2014, s. 119.

¹⁴ Mouffe, Chantal: *Agonistics: Thinking the World Politically*. London: Verso, 2013, s. 78.

¹⁵ Ibid.

Můžeme říci, že hegemónická forma politiky je podmínkou vzniku jakékoli kolektivní identity. Samotná artikulace antagonismů je vždy výsledkem hegemónického boje. A terén pro hegemónické praktiky je vytvářen pomocí nejednoznačnosti sociální. Z logiky věci tak není možné určit kdy, jak a jaký antagonismus vznikne, jelikož neexistuje žádné neutrální pole jeho zrození, které by nedeterminovalo povahu tohoto pole v rámci probíhajících hegemónických bojů.

Co je tedy dle Mouffe a ostatních zastánců radikální demokracie jedním z jejich cílů? Domnívají se, že by současná liberální demokracie měla uznat rozmanitost sociálních identit, zároveň s nutností jejich artikulace. Tyto artikulace by nicméně měly být stále znovu vytvářeny a diskutovány a nikdy by nemělo dojít k bodu, v němž by se řeklo, že toto je ta „správná“ podoba demokracie. Právě tento bod napětí a otevřenosti dává sociální jeho neúplný a nejistý charakter.

Hegemonii můžeme považovat za hru, která nikdy neskončí s nulovým součtem, jelikož daná pravidla nejsou nikdy zcela explicitní a identita hráčů je nedeterminována. Pole politická pak můžeme brát jako prostor, kde by se tato hra měla uskutečnit.

Pro pochopení dalšího klíčového konceptu radikální demokracie – agonismu – budeme vycházet z kontroverzního právního a politického myslitele Carla Schmitta a jeho pojetí politická, z kterého Mouffe vychází a dále ho rozvíjí. Uvidíme, že Schmittův koncept přítel/nepřítel nepovažuje Mouffe za zcela správný a proto přichází se svým konceptem oponenta, který pro pochopení agonismu bude zásadní.

2.4 Schmittovo pojetí politická

Carl Schmitt, navzdory (nebo právě díky) své problematičké minulosti, poznamenané členstvím v NSDAP ve 30. letech, svým konceptem politická inspiroval mnoho levicových i pravicových politických teoretiků.

Dle něj k pojmovému určení politická lze dojít pouze skrze specificky stanovené politické kategorie, jelikož politická má svoje vlastní kritéria, která se vůči jiným oblastem lidského myšlení uplatňují specifickým způsobem. Je to tedy kategorie per se. Rozlišení, které

Schmitt považuje za specificky politické je rozlišení přítele a nepřítele.¹⁶ Zároveň upozorňuje, že toto rozlišení je třeba brát jako pojmové určení ve smyslu kritéria, nikoli jako všezahrnující definici. Schmittova distinkce je jedinečná v tom smyslu, že ji nelze zakládat na žádném jiném protikladu, čili prakticky obstojí, aniž by se na ni musela uplatňovat jakákoli jiná kritéria, ať už morální, estetická, ekonomická či jiná.

Politického nepřítele Schmitt bere jako jakéhosi cizince. Pokud se dva nepřátelé dostanou do konfliktu, tak ho mohou překonat pouze oni sami společnými silami. Distinkce přítel/nepřítel neobsahuje podle Schmitta žádný duchovní ani citový náboj, není normativní. Pod nepřítelem si máme představit bojující celek lidí, který stojí proti jinému bojujícímu celku.¹⁷ Nepřítel se v politickém smyslu nemá nenávidět, city do této oblasti určitě nepatří. Dále Schmitt zdůrazňuje fakt, že veškeré politické pojmy a představy mají podle něj polemický smysl – to znamená, že jsou vázány na zcela konkrétní antagonismy a zcela konkrétní situace. Jakmile tato situace zanikne, stávají se tyto pojmy prázdnými. Týká se to takových pojmů jako je stát, suverenita, svoboda, absolutismus, diktatura atd. V momentě, kdy nevíme, ke komu tato slova konkrétně přiřadit, stávají se pro nás zcela nesrozumitelnými.

V případě, že tento koncept vezmeme na vědomí, nás Schmitt upozorňuje, že musíme počítat i s jednou krajní možností – a to válkou. Nicméně není tomu tak, že je válka posledním a jediným způsobem jak konflikt vyřešit. Válka není ani cílem ani účelem. Není ani obsahem politiky. Je pouze vždy existujícím předpokladem, který může vyvolat specificky politické chování. Přesto pouze prostřednictvím extrémní situace vypuknutí války, si najednou lidé uvědomují svůj čistě politický potenciál.¹⁸ Kdyby neexistovala tato možnost distinkce, kdyby neexistovala kategorie rozlišení na přítele a nepřítele, politika jako taková by zanikla. Stejně tak kdyby všichni lidé na zeměkouli byli rovni, sám pojem rovnosti by se vyprázdnil, bylo by to něco bezvýznamového. Nebezpečí nastává v případě, kdy je válka brána jako něco, co překračuje hranice politična a proto musí být nepřítel degradován i v jiných, než politických kategoriích. Není to pouze nepřítel, který potřebuje být poražen - stává se z něj až nelidské monstrum. Vytyčení takového boje mimo hranice politična může vést k nárůstu politických stran, které prosazují rasistické a xenofobní myšlenky. Mouffe tuto

¹⁶ Schmitt, Carl: *Pojem politična: text z r. 1932 s předmlouvou a se třemi korolárii*. Praha: OIKOYMENH, 2007, s. 26.

¹⁷ *Ibid.*, s. 28-29.

¹⁸ *Ibid.*, s. 33.

skutečnost dále rozvíjí a věnuje se fenoménu nárůstu preferencí extrémně pravicových stran v Evropě, nicméně tímto tématem se ve své práci zabývat nebudu.

Schmittovo pojetí politična je tedy náhodné až revoluční povahy a jeho distinktivním prvkem je konflikt, na jehož základě můžeme oddělit přítele od nepřítele.

2.5 Agonismus

Schmittova distinkce přítel/nepřítel nepočítá ovšem s konceptem plurality (která je zásadní pro zastánce radikální demokracie). Naopak jí odmítá. Mouffe má k tomu zásadní připomínku – vytyčení hranic mezi My/Oni naopak musí být kompatibilní s pluralitní demokracií a to proto, aby se zachovalo demokratické politické společenství.¹⁹ Distinkce samozřejmě nemusí mít antagonistickou podobu, ale musíme počítat s tím, že se antagonistickou v jakémkoli momentě stát může. Pak se z ní stává distinkce přítel/nepřítel. To může nastat, když „Oni“ jsou vnímáni tak, že ohrožují existenci „Nás“ a tím zpochybňují i „naši“ identitu. Poté každá forma dezintegrace, ať už náboženská, etnická, ekonomická či jiná, může být místem vzniku antagonismu.²⁰

Mezi politickými protivníky musí existovat určité pouto a to z toho důvodu, aby sami sebe nebrali jako nepřátele, které je potřeba zneškodnit, až fyzicky eliminovat. Zároveň obě strany musí považovat své požadavky za legitimní. Na druhou stranu však nemohou být pouhými konkurenty, kteří by sjednotili své zájmy například pomocí formy deliberace, protože v tomto případě by se antagonistický prvek zcela vytratil.

Řešením je najít kompromis mezi imanentním antagonistickým prvkem konfliktu a zároveň možností jeho „zkrocení“. Toto „zkrocení“ Mouffe nazývá specifickým typem vztahů – agonismus.²¹ V tomto případě je distinkce na My/Oni založena na dvou skupinách, které jsou v konfliktu, ale zároveň rozpoznávají legitimnost požadavků svých protivníků. Jsou tedy oponenti, nikoli nepřátelé. I přesto že jsou v konfliktu, berou sami sebe jako členy stejného politického společenství, které jim umožňuje sdílet symbolický prostor, kde se konflikt odehrává. Proto je úkolem demokracie transformovat antagonismus do agonismu.

¹⁹ Mouffe, Chantal: *On the Political*. London: Routledge, 2005, s. 19.

²⁰ Ibid., s. 15-16.

²¹ Ibid., s. 20.

Dále je také potřeba ustanovit takové instituce a praktiky, pomocí kterých se potenciální antagonismy budou řešit agonistickým způsobem.

Abychom tento pohled lépe pochopili, je dobré ho srovnat s pohledem současné dominující liberální teorie. Podle liberální teorie žijeme ve světě, kde množství perspektiv a hodnot koexistují vedle sebe a je tedy nemožné je všechny přijmout za své (a to z důvodu prostého empirického omezení). Nicméně veškeré tyto hodnoty a pohledy na věc, když se spojí, tvoří harmonický a bezkonfliktní celek. Zde je nezbytné si uvědomit, že Mouffe s touto perspektivou nemůže souhlasit už jen proto, že její pojetí pluralismu je nutně konfliktní. Není možné sloučit všechna dobra a považovat to za pozitivní jev. Tímto aktem bychom totiž negovali politično v jeho antagonistické dimenzi. Mouffe tvrdí, že jedině tím, že politično budeme přijímat v jeho antagonistické podobě, můžeme uchopit výzvu, které demokratická politika musí čelit. „My“ je konstituováno v kontextu rozdílností a konfliktu. Abychom mohli postulovat „My“, musíme se odlišit od „Nich“. ²² Nalezneme zde zásadní rozdíl v identitách My/Oni, zatímco oponent v konceptu liberální demokracie je brán jednoduše jako konkurence. Politické pole se tak stává neutrálním terénem, ve kterém různé skupiny soutěží o rozhodující mocenské postavení. Tyto skupiny se neptají, zda je dominující hegemonie správná či nikoli, proto se ani nepokouší o transformaci mocenských vztahů. Cílem je pouze porazit svého protivníka. V agonismu je však účelem přeměnit tyto vztahy. Je nutné dát prostor různým hegemoniím, aby mezi sebou legitimně bojovaly a opustit liberální myšlenku, že mohou být usmířeny jedním racionálním konsenzem. Politický boj nesmí probíhat jako pouhá soutěž mezi elitami. ²³

²² Mouffe, Chantal: Agonistic Democracy and Radical Politics. *Pavilion: journal for politics and culture* [online]. 2014. Dostupné z: <http://pavilionmagazine.org/chantal-mouffe-agonistic-democracy-and-radical-politics/> [cit. 2015-05-01].

²³ Mouffe, Chantal: *On the Political*. London: Routledge, 2005, s. 21.

3. Mezi Schmittem a Lefortem: paradox liberální demokracie a konstitutivní role konfliktu

3.1 Schmittova distinkce mezi demokracií a liberalismem

Abychom pochopili základní prvky radikální demokracie hlouběji, je nutné se opět vrátit k Carlu Schmittovi a jeho konceptům liberalismu a demokracie. Přesněji řečeno distinkci mezi těmito dvěma koncepty. V následující kapitole si vysvětlíme, proč Schmitt mezi těmito dvěma, na první pohled zcela srostlými idejemi, činí dělicí čáru, která vede až k paradoxu liberální demokracie. Mouffe s jeho tezemi pracuje, uznává je, nicméně z nich vyvozuje jiný závěr než sám Schmitt. Pro Schmitta totiž parlamentní demokracie není životaschopným projektem. Mouffe tak radikální není, věří, že za zachování tohoto principu lze bojovat a nechce připustit jeho totální eliminaci.²⁴

Většinu dnešních demokracií označujeme za parlamentní. V průběhu dějin jsme se stali svědky toho, jak se tato státní forma stává de facto jedinou legitimní. Schmitt jako jeden z mála přichází s kritikou tohoto konceptu a zároveň ho chce striktně odlišit od konceptu demokracie.

Schmitt nezavrhne demokracii jako takovou, ale pouze její liberálně – parlamentaristickou podobu. Demokracie a parlamentarismus jsou v současnosti vnímány jako dva neoddělitelné prvky, jelikož vznikaly závisle na sobě v pozadí boje nad absolutismem. Podle Schmitta ale zásadní prvek parlamentarismu – což je víra v diskuzi, respektive ve vládu prostřednictvím diskuze - patří do okruhu liberálních idejí, nikoli ale demokracie, proto se také tyto dva pojmy musí zřetelně rozlišovat.

²⁴ Smoleński, Jan: Chantal Mouffe vs. Carl Schmitt: The Political, Democracy, and the Question of Sovereignty. *HYBRIS Online Philosophical Magazine (Internetowy Magazyn Filozoficzny HYBRIS)* [online]. No. 16 (2012), s. 63.

Parlamentarismus se vyvíjí společně s demokracií, aniž by se tyto dva koncepty od sebe pečlivě odlišily a každý zvlášť prozkoumaly. Po jejich společném vítězství nicméně na povrch vyplývají zřetelné rozdíly, které již nemohou být nadále ignorovány.²⁵

Podle Schmitta všechny specificky parlamentní praktiky a normy získávají svůj význam skrze principy diskuze a otevřenosti. Prostřednictvím diskuze se totiž dá dobrat pravdy a správného rozhodnutí. Tyto praktiky by ale ztratily význam, kdyby již občané v principy veřejné diskuze nevěřili.²⁶ Proto parlament zůstává parlamentem pouze po tu dobu, dokud občané v diskuzi věří a ona je následně praktikována.²⁷ Schmitt ale vidí problém v tom, že se princip veřejnosti začíná vytrácet. Důvod pro existenci podle něj ztratily ty praktiky, které v parlamentní formě vlády zajišťují veřejnou diskuzi – jedná se o systém svobody slova, shromažďování či svobody tisku. Dále nesouhlasí s existencí politických stran, které podle jeho názoru již nezastupují veřejnost, ale mocenské skupiny, které prostřednictvím politických stran sledují pouze svůj vlastní zájem. Místo aby se v parlamentu doopravdy diskutovalo, tak se prosazují partikulární zájmy. Vlastní činnost parlamentu se tak neodehrává ve veřejném jednání pléna, ale ve výborech anebo na tajných zasedáních a v mimoparlamentních komisích. Tímto se zcela vytrácí princip veřejnosti. Ze všech těchto neřestí viní Schmitt masovou demokracii, která z principu veřejné diskuze učinila vyprázdňenou formalitu, a masy občanů začaly být získávány skrze propagandu, která útočí na jejich zájmy a vášně.²⁸

V průběhu posledních dekad se myšlení o parlamentarismu ustálilo na tom, že se jedná o nejefektivnější způsob vlády, který je dokonce až nepostradatelný. Stal se z něj instrument sociálních a politických praktik. Nicméně toto podle Schmitta nestačí a domnívá se, že zastánci parlamentarismu by měli přijít s novými argumenty, které jeho existenci zdůvodňují, pokud tato instituce nemá v průběhu následujících let vymizet.²⁹

Víra v parlamentarismus, ve vládu prostřednictvím diskuze, patří podle Schmitta do intelektuálního rámce liberalismu, nikoli demokracie.³⁰ K zásadním znakům demokracie pak podle Schmitta patří homogenita a eventuální vyloučení heterogenního. Skutečná demokracie

²⁵ Schmitt, Carl: *The Crisis of Parliamentary Democracy*. Cambridge (Mass): MIT Press, 1988, s. 2.

²⁶ *Ibid.*, s. 3.

²⁷ *Ibid.*, s. 4.

²⁸ *Ibid.*, s. 6.

²⁹ *Ibid.*, s. 8.

³⁰ *Ibid.*

nestojí pouze na tom, že je rovně zacházeno s rovným, ale i nerovně s nerovným.³¹

Demokracie manifestuje svoji politickou moc prostřednictvím odmítnutí něčeho cizího, co by eventuálně mohlo ohrozit její homogenitu. Otázka rovnosti pro Schmitta nepatří do kategorie abstraktních, logicko – aritmetických her. Pro něj je to otázka rovnosti odvozené od substance, která se může v čase i místě lišit, ale zhruba od 19. století spočívá především v příslušnosti k národu. Jelikož k rovnosti vždy patří nerovnost, demokracie nepřestává být demokracií, když je určitá skupina obyvatel vyloučena a nemůže se podílet na politických vstupech a výstupech. Zavedení všeobecného a rovného volebního práva je důsledkem této substanciální rovnosti a ta se uplatňuje pouze ve společnosti sobě rovných. S nástupem národního státu se přesunuje substance politické sféry do konceptu národnosti, jakožto základního kritéria pro určení substanciální rovnosti a homogenity.³²

Idea, že každá osoba je ze své podstaty rovna jakékoli jiné osobě, je výsostně liberální. Tuto myšlenku si však přivlastnila demokracie. A tato demokracie lidstva, jak ji Schmitt nazývá, formálně neexistuje nikde na světě.³³ Je to proto, že Země je rozdělena na národní, homogenní státy. Ty se snaží budovat demokracii vnitřně, na bázi nacionální homogenity, a proto není možné brát každou osobu jako občana, se kterým je zacházeno plnohodnotně, tzn. rovně. Podle Schmitta každá současná demokracie pracuje s konceptem „cizince“. Kdyby každá osoba byla ze své podstaty rovna každé jiné osobě, tak by samotná hodnota rovnosti ztratila na svém významu a substanci.³⁴ Rovnost by byla důsledkem narození člověka a ničeho jiného. Každá další specifická rovnost v různých jiných sférách, ať už politické, ekonomické či jiné, by ztratila na významu. Pokud by specifické charakteristiky různých sfér nebyly rozeznány a nastala by totální rovnost, vedlo by to podle Schmitta k absolutnímu chaosu a tím pádem k ještě větší nespravedlnosti, jelikož by právě tyto specifické charakteristiky různých sfér byly marginalizovány. Například ve sféře politična nemůžeme abstrahovat politično a zanechat pouze univerzální lidskou rovnost, to samé samozřejmě platí i pro všechny ostatní sféry, jako je ekonomická, sociální atd. Jednalo by se totiž o rovnost bez nutného korelátu nerovnosti a jako taková by byla konceptuálně a prakticky bezvýznamná a indiferentní.³⁵ Slovy Schmitta: „*V oblasti politična proti sobě lidé nestojí jako abstraktní lidé,*

³¹ Ibid., s. 9.

³² Ibid.

³³ Ibid., s. 11.

³⁴ Ibid.

³⁵ Ibid., s. 12.

*ale jako politicky zaujatí a politicky předurčení lidé, jako občané státu, jako vládnoucí nebo ovládaní, jako političtí spojenci nebo protivníci – tedy v každém případě jsou vymezení politickými kategoriemi. Ve sféře politična nelze abstrahovat od toho, co je politické, a ponechat pouze všeobecnou lidskou rovnost.*³⁶

Zároveň je mylné se domnívat, že by nerovnosti zcela zmizely. Pouze by se přesunuly do jiných sfér, najmě do ekonomické. V konečném důsledku by vedlo k dominanci ekonomiky nad státem a politikou. *„Kde indiferentní, bez korelátu nerovnosti zamýšlená rovnost skutečně ovládne nějakou oblast lidského života, ztrácí také tato oblast sama svou substanci a vstupuje do stínu nějaké jiné sféry, ve které se poté nerovnosti dostanou ke slovu s bezohlednou silou.*³⁷

Rovnost všech osob jakožto osob není tak dle Schmitta demokracií, ale jistým druhem liberalismu. Přesněji se jedná se o individualisticko – humanistický koncept.³⁸ Schmitt odmítá, že by obecná rovnost lidstva mohla poskytnout základnu pro stát či pro jakoukoli formu vlády. A právě moderní masová demokracie spočívá na zmatené kombinaci konceptu liberalismu a demokracie. Krize parlamentarismu jak ji vidí Schmitt, vyvěrá z okolností masové demokracie. Tato krize pak vedla ke krizi demokracie samotné, jelikož otázka substanciální rovnosti a homogenity, které jsou nutné pro demokracii, nemůže být vyřešena univerzální rovností lidstva. Krize parlamentarismu a demokracie se objevily ve stejnou dobu, zhoršují jedna druhou, ale jsou konceptuálně odlišené.³⁹

Demokracie je podle Schmitta principiálně založena na identitě vládců a ovládaných a je tak úzce spojena s konceptem politické jednoty. Identita demokratické politické komunity je tak závislá na možnosti určení, kdo do dané skupiny, tedy *dému*⁴⁰, patří a kdo nikoli. Demokracie tedy v sobě zahrnuje vztahy inkluze a exkluze.⁴¹

³⁶ Ibid., s. 11.

³⁷ Ibid., s. 13.

³⁸ Ibid.

³⁹ Ibid., s. 15.

⁴⁰ Ve starověkém Řecku lid, obyvatelstvo určitého území nebo správní jednotka.

⁴¹ Mouffe, Chantal: Carl Schmitt a paradox liberální demokracie. *Filosofický časopis*, vol. 55 (2007), No. 6, s. 904.

Krise moderního státu tak vychází z neuvědomění si těchto vztahů. Důsledkem je, že žádný stát nemůže dosáhnout masové demokracie, demokracie veškerého lidstva, ba dokonce ani demokratického státu.⁴²

Schmitt tedy vytváří distinkci mezi demokratickým a liberálním pojetím rovnosti. Liberální koncepce rovnosti spočívá v tom, že každá osoba jakožto osoba je automaticky ze své podstaty rovna každé jiné osobě. Naopak demokratická koncepce vyžaduje dělicí linii mezi těmi, kdo do *dému* patří a kdo nikoli. Z toho je jasné, že pro demokratické pojetí rovnosti je nutný korelát nerovnosti, který nemůže být založen na principu univerzální rovnosti lidstva.⁴³ Demokratický koncept rovnosti je vysoce politický (tím pádem v sobě imanentně zahrnuje prvek distinkce), kdežto liberální koncept nazývá Schmitt individualisticko – humanistickým konceptem. Jakmile vytyčíme hranici, kdo do *dému* patří a kdo nikoli, získáváme rovnost, která se stává základem pro všechny ostatní rovnosti. V dnešní době je tato rovnost zhmotněna principem příslušnosti k danému národnímu státu, tedy principem občanství, které lidem umožňuje aktivně se podílet na politickém životě. Humanita by v tomto směru nestačila, jelikož by neumožňovala participaci na politickém životě. Základním prvkem demokracie se tak stává občan (lid). Jelikož žijeme ve sféře politična, není možné se od něj oprostít a ponechat pouze univerzální lidskou rovnost. To by podle Schmitta, jak jsme viděli, vedlo ke ztrátě hodnoty rovnosti a následným přesunutím nerovností do ostatních sociálních sfér. Konečným výsledkem by pak bylo znehodnocení politické rovnosti a ve finále i politiky samotné.

Dalším zásadním konceptem, se kterým radikální demokracie pracuje, je paradox liberální demokracie. Schmitt svoji teorii o rozdílu mezi liberalismem a demokracií uzavřel v ne zcela optimistickém duchu. Liberální demokracie, jak ji pojmul on, nemá totiž šanci na přežití. Mouffe s ním však nesouhlasí a dále rozpracovává teorii paradoxu liberální demokracie, ve které rozvíjí Schmittovy myšlenky, ale dochází k odlišnému závěru.

⁴² Schmitt, Carl: *The Crisis of Parliamentary Democracy*. Cambridge (Mass): MIT Press, 1988, s. 16.

⁴³ Mouffe, Chantal: Carl Schmitt a paradox liberální demokracie. *Filosofický časopis*, vol. 55 (2007), No. 6, s. 901-902.

3.2 Paradox liberální demokracie

Jak již naznačil předcházející výklad, pro Schmitta je liberální demokracie konceptem, který se z principu vylučuje a to díky tomu, že je založen na protichůdných principech. Jedním principem je demokratický ideál rovnosti a partikularismu a druhým liberální princip svobody a universalismu.

Mouffe se zaměřila právě na Schmittovu kritiku liberální demokracie, v níž je obsažen samotný paradox liberální demokracie. Základní tezí, kterou Schmitt postuluje je, že bez homogenity není demokracie. Jak jsme viděli, homogenita je základem demokratické koncepce rovnosti, je rovnosti substantivní. Mezi liberálním individualismem, zaměřeným na jedince a demokratickým ideálem, který je založen na homogenitě, je hluboká a nepřekonatelná propast. Proto je podle Schmitta parlamentní demokracie jako taková předem odsouzena k zániku.

Pokud má vládnout lid, musíme nejdříve určit, kdo do něj patří. Bez toho by se lid nemohl konstituovat. Tomuto vyloučení se nevyhneme ani v liberálně demokratickém modelu. Mouffe se domnívá, že když tento, na první pohled rozporuplný, až nedemokraticky znějící fakt přijmeme a uznáme ho, tak nám otevře dveře k dalšímu poznání. Nejde tedy o to, odmítnout logiku vyloučení. Naopak musíme přijmout její existenci – tím ji učiníme viditelnou a budeme schopni proti ní bojovat.⁴⁴

Rovněž je důležité si uvědomit, jakým způsobem liberální model koncipuje pluralismus. V liberalismu již samotná dohoda na procedurách může zajistit soudružnost společnosti. Není však tomu tak. Liberalismus v této podobě totiž přesouvá různé zájmy, které existují ve společnosti do veřejné oblasti a tím dochází k redukci politické akce na proces vyjednávání mezi těmito zájmy a to bez ohledu na jejich politické vyjádření. Občanství je tedy redukováno na právní status a aspekt politické konstituce lidu je vyloučen. Schmitt se domnívá, že v demokratické společnosti není pro takový pluralismus místo.⁴⁵ Je již jasné proč

⁴⁴ Mouffe, Chantal: Carl Schmitt a paradox liberální demokracie. *Filosofický časopis*, vol. 55 (2007), No. 6., s. 904.

⁴⁵ Schmitt vedl polemiku se zastánci teorie pluralismu zájmových skupin, G. D. H. Colem a Haroldem I. Laskim, kteří sebe označovali za pluralisty. Schmitt se domnívá, že jejich cílem je popření významu státu jako nejvyšší jednoty a popření jeho etického nároku na to, aby byl jinou, nejvyšší zárukou společenských vztahů, než

– demokracie vyžaduje existenci homogenního *dému*, který je konstituován politicky, k čemuž v pluralismu podle liberálního modelu nedochází. Jediným pluralismem, který on sám uznával, byl pluralismus států.⁴⁶ Jenom stát totiž dokáže zajistit zázemí pro politické konstituování jednoty lidu. Schmitt nesouhlasil s tím, že stát byl zredukován na čistě instrumentální funkci a tudíž k němu lidé přestali cítit loajalitu a nedokázali se s ním již identifikovat.⁴⁷ Tímto se pak zničila podstata politiky a autorita státu.

Mouffe uvádí, že Schmitt oprávněně poukazuje na nedostatky té formy pluralismu, která popírá specifčnost politického sdružování a souhlasí s jeho tvrzením, že lid je nutné konstituovat politicky. Nesouhlasí však s tím, že by se každá forma pluralismu v politickém zřízení měla potírat.

Schmitt nás staví před falešné dilema: buď existuje jednota lidu, která vyžaduje vyloučení každé nejednotnosti a antagonismu mimo lid anebo jsou některé formy nejednotnosti považovány za legitimní, což nevyhnutelně povede k takovému pluralismu, který popírá politickou jednotu a tím i samotnou existenci lidu.⁴⁸

Schmitt chápe politické a sociální identity jako empiricky dané. Jednota státu podle něj musí existovat jako danost, stejně tak i jednota lidu. On sám se nejvíce obával destrukce politické jednoty, kterou chápal jako inherentní pluralismu, který jde ruku v ruce s masovou

kterákoli jiná skupina či sdružení, ve kterých lidé žijí. Podle pluralistů se stát stává sociální skupinou či institucí, která existuje vedle ostatních sdružení, ale nemá v žádném případě nad nimi navrch. Etickým důsledkem tohoto stavu je, že občané žijí v neorganizovaném množství sociálních povinností a loajalit: v náboženské komunitě, ekonomickém sdružení, jako jsou odbory, koncerny, politické strany, kluby, kulturní či sociální organizace, v rodině a mnoha dalších sociálních skupinách, přičemž každé z těchto skupin musí občan zachovávat loajalitu a oddanost. Najednou existuje „pluralita loajalit“, nikoli však „hierarchie povinností“. Mravní vazba na stát, povinnost loajality a oddanosti vůči němu se tak ztrácí v záplavě ostatních závazků – ať už závazků vůči náboženství, odboru, rodině atd. Loajalita státu nemá žádné výsadní postavení. Cílem je vytvořit všezahrnující společnost či „lidstvo“. (Schmitt, Carl: *State Ethics and the Pluralist State* In Jacobson, Arthur, and Bernhard Schlink, (ed.): *Weimar: A Jurisprudence of Crisis*. Berkeley: University of California Press, 2000, s. 309). Více k této polemice viz Schmitt, Carl: *Pojem politična: text z r. 1932 s předmluvou a se třemi korolárii*. Praha: OIKOYMENH, 2007.

⁴⁶ Schmitt, Carl: *State Ethics and the Pluralist State* In Jacobson, Arthur, and Bernhard Schlink, (ed.): *Weimar: A Jurisprudence of Crisis*. Berkeley: University of California Press, 2000, s. 309.

⁴⁷ *Ibid.*, s. 307.

⁴⁸ Mouffe, Chantal: Carl Schmitt a paradox liberální demokracie. *Filosofický časopis*, vol. 55 (2007), No. 6, s. 911.

demokracií. Mouffe se domnívá, že toto varování se musí samozřejmě brát na zřetel, ale nechce v důsledku toho zavrhnout každou formu pluralismu. Co tedy navrhuje? Odmítnout Schmittovo dilema, ale zároveň si ponechat argument o určité formě homogenity v demokracii.⁴⁹

Zásadní rozpor mezi těmito dvěma mysliteli je tedy v tom, jak každý pohlíží na pluralismus. Mouffe zpochybňuje Schmittovu tezi lidu, jako něčeho předem daného, lidu jako substantivní jednoty. Ona prosazuje myšlenku, že jednota lidu je výsledkem politické konstrukce a musí být chápána jako důsledek procesu hegemonické artikulace. Identita lidu nemůže nikdy být plně ustanovena a může existovat pouze prostřednictvím mnohonásobných a soupeřících forem identifikací. Politická artikulace lidu by se bez plurality soupeřících sil nemohla uskutečnit. Bez této plurality by se stalo přesně to, před čím nás varuje Schmitt – nerovnosti by se pouze přesunuly do jiných sfér, čímž by se zcela eliminoval politický prvek, což by následně vedlo k ztrátě jakýchkoliv politických hodnot. Liberální demokracie musí uznat tuto konstitutivní mezeru mezi lidem a jeho různými formami identifikace a zároveň nechat tento prostor soupeření navždy otevřený.⁵⁰ Smyslem takového snažení by nemělo být oslabení státu či jiných institucí, které koncipují pluralismus, ale hluboká transformace těchto institucí tak, aby umožňovaly vyjádření celé řady demokratických požadavků a rozšíření principu rovnosti na co největší možný počet společenských.⁵¹

Mouffe souhlasí se Schmittovou analýzou, nicméně z ní vyvozuje jiné závěry. Schmitt se totiž domnívá, že liberální logika rovnosti, obsahující univerzalitu a odkaz k humanitě a demokratická rovnost, která vyžaduje distinkci mezi těmi, kdo do *dému* patří a kdo ne, vede nutně k sebedestrukci liberální demokracie. Žádné konečné řešení či nastolení rovnováhy mezi těmito protichůdnými logikami není vůbec možné. Mouffe se domnívá, že právě nesmiřitelná povaha těchto dvou protichůdných konceptů a jejich jasná artikulace mají pro demokracii zcela zásadní a naopak velmi pozitivní důsledky. Liberálně demokratická politika by měla být založena na neustálém překonávání tohoto konstitutivního paradoxu.⁵² Tímto

⁴⁹ Ibid., s. 912.

⁵⁰ Mouffe, Chantal: Carl Schmitt a paradox liberální demokracie. *Filosofický časopis*, vol. 55 (2007), No. 6, s. 912.

⁵¹ Mouffe, Chantal: Komunismus, nebo radikální demokracie? *Plav* (2013), No. 3, s. 35.

⁵² ⁵² Mouffe, Chantal: Carl Schmitt a paradox liberální demokracie. *Filosofický časopis*, vol. 55 (2007), No. 6, s. 905.

způsobem emancipační dynamika liberálně demokratického systému může být zachována - když nevyhnutelný konflikt zachová v mezích kontinuálního agonismu a nikoli bezuzdného antagonismu.⁵³

3.3 Institucionalizace konfliktu

Zápas o konstituci lidu se vždy odehrává v konfliktním prostředí a předpokládá tak existenci a pluralitu soupeřících sil. Konflikt je tedy jedním ze základních prvků demokracie, alespoň tedy pro zastánce její radikální formy. Nepochybně i konflikt musí mít daná pravidla, která se musí respektovat, jelikož by to v opačném případě mohlo vést k totálnímu chaosu a anarchii. Legitimním způsobem jak toho docílit je jeho institucionalizace. A abychom pochopili institucionalizaci konfliktu jako nutnou součást demokracie, je důležité si vyložit pojetí demokracie jako prázdného místa, jehož autorem je francouzský filozof Claude Lefort. Mouffe vychází z jeho teorie o důležitosti Symbolična⁵⁴ a dále ji rozvíjí.

Pro tento koncept je nutné si uvědomit, že zrození demokracie je vlastně symbolickou proměnou, kterou nejlépe dokládá nová pozice moci. Kořeny má tato proměna v režimu, který demokracii předcházela a to v monarchii.

Podle Leforta monarchie sama o sobě nebyla despotická – vládce působil jako prostředník mezi lidmi a bohy anebo postupem času jako prostředník mezi Spravedlností a Rozumem. Vládce byl současně zákonům podřízen a nadřazen. Moc byla vtělena do vládce jako cosi transcendentálního a zároveň skýtala tělo společnosti. Demokracie se však místo moci stává prázdným místem.⁵⁵ Znamená to, že zakazuje vládnoucím, aby si moc přivlastňovali či přivtělovali. Jejich vykonávání dostává hmotné obrysy na základě pravidelného soupeření o místo, jehož podmínky ale podléhají permanentnímu zabezpečení. Děje se tedy

⁵³ Smoleński, Jan: Chantal Mouffe vs. Carl Schmitt: The Political, Democracy, and the Question of Sovereignty. *HYBRIS Online Philosophical Magazine (Internetowy Magazyn Filozoficzny HYBRIS)* [online]. No. 16 (2012), s. 71.

⁵⁴ Termín z lacanovské psychoanalýzy: „*Symbolično zahrnuje všechny druhy a řetězce signifikantů (znaků v jejich označující funkci) od jazyka až po zákon. Je to neosobní rámeček společnosti, ve kterém přijímáme své místo. Většina lidí je do něho vepsána dříve, než se narodí: dostává jméno, patří do nějaké rodiny, socio-ekonomické vrstvy, genderu, rasy...Symbolično tvoří značnou část toho, co nazýváme realitou.*“ (Hauser, Michael. *Stručný slovník několika lacanovsko-žičkovských pojmů. Sdružení pro levicovou teorii* [online]. 2012. Dostupné z: http://www.sok.bz/index.php?option=com_content&task=view&id=181&Itemid=28 [cit. 2015-05-07]).

⁵⁵ Lefort, Claude: *Otázka demokracie. Plav* (2013), No. 3, s. 9.

to, že je konflikt institucionalizován. A legitimace čistě politického konfliktu v sobě zahrnuje princip legitimacy sociálního konfliktu ve všech jeho formách.⁵⁶ S tím se Mouffe zcela ztotožňuje. Institucionalizace konfliktu je nutná právě z toho důvodu, aby se politické boje nepřesouvaly na morální, etickou či jinou půdu a neztrácely tak svojí politickou podstatu.

Místo moci je prázdné a neobsažitelné, nikdo s tím místem nemůže být navždy spojen. Nedá se znázornit, viditelné jsou pouze mechanismy jejího výkonu či držitelé politické autority. Moc je tedy instance, díky které je společnost schopna uchopit sebe samu ve své jednotě a vztahuje se sama k sobě v čase a prostoru. Je to tedy instance zcela symbolická a závislá na časoprostorovém kontextu.

Čím tedy demokratická společnost poráží představu totalitní společnosti? Tím, že se ustavuje jako společnost bez těla. Mízi přirozená determinace, kdysi svázaná s osobou vládce. Společnost začíná být čistě sociální. Lid, národ, ani stát nepředstavují substanciální skutečnost. Lefort tedy nesouhlasí s definicí lidu a společnosti, jako něčeho předem daného, jako něčeho substanciálního. Dějiny ani společenská bytost nejsou podle něj předem determinovány. Tuto proměnu musíme brát na zřetel v porovnání s monarchistickým modelem *Ancien Régime*, pro který naopak platil koncept přirozené determinace.⁵⁷

Lefort tedy přichází s novým rámcem symbolického řádu, kdy vykonávání moci přestává být spojeno s konkrétním panovníkem, ale je spojeno s prázdným místem, kde dochází ke střídání moci a lidem jsou viditelní pouze ti konkrétní političtí aktéři, kteří se na tomto místě střídají. Nejsou s místem moci navždy spojeni, jako byl kdysi panovník, který představoval zároveň transcendentální a pozemskou instanci. Zároveň nám Lefort říká, že nic jako konečná záruka či definitivní legitimizace demokracie zkrátka neexistuje. Je na místě si zde připomenout, že se jedná o čistě antiesencialistický přístup – jinými slovy se kritéria náležitosti k dému a démos samotný historicky proměňují. Zůstává nám společnost bez pevně definovaných hranic, sociální struktura, kterou je nemožné popsat z perspektivy jednoho, univerzálního pohledu na věc.⁵⁸

Mouffe ale jeho tezi o demokracii jako prázdném místě nadále rozvíjí. Souhlasí s Lefortem, že je důležité upozornit na vznik nové pozice moci a na moderní nemožnost zajistit konečnou legitimizaci. Domnívá se však, že Lefortova identifikace moderní formy

⁵⁶ Ibid., s. 10.

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ Mouffe, Chantal: *The Return of the Political*. London: Verso, 1993, s. 11.

demokracie s prázdným místem moci nestačí. Mouffe k tomu poukazuje na důležitost uvědomění si rozdílu mezi dvěma aspekty a to na jedné straně aspektu demokracie jako formy vlády, kde je hlavním principem suverenity lidu a na druhé straně aspektu symbolického prostoru, ve kterém je demokracie praktikována. Podle Mouffe činí demokracii skutečně moderní fakt, že s příchodem demokratické revoluce klasický demokratický princip toho, že vládu má vykonávat národ, znovu přichází ke slovu, ale tentokrát v rámci symbolického prostoru, který je vyplněn liberálním diskurzem s jeho důrazem na individuální svobody a lidská práva. Tyto hodnoty jsou nedílnou součástí našeho moderního pohledu na svět. Ale nesmíme díky nim zapomínat na demokratickou tradici, která se zakládá na hodnotách rovnosti a suverenity, které jsou úplně jiné než hodnoty liberální. Je nutné mít na paměti, že liberalismus a demokracie mají zcela jiné základy a jejich sjednocení neprobíhalo hladce. Není to spojení, které bychom měli brát za samozřejmé.⁵⁹

Dnešní diskurz identifikuje demokracii skoro výlučně s definicí právního státu a nebere v potaz prvek lidové suverenity, který se bere jako cosi zastaralého či překonaného. Zastaralé ani překonané tyto principy však být nemohou, už jen proto, že samotná legitimita liberální demokracie je založena na ideji lidové suverenity. Liberálně – demokratické instituce rovněž nesmíme brát jako samozřejmé – je důležité je neustále posilovat a bránit je. Toho lze docílit pochopením dynamiky protichůdných principů, na kterých je založené jejich fungování. Tím zároveň uznáme nutnost liberálně demokratického paradoxu – tedy myšlenky, že v liberální demokracii je legitimní vytyčit limity lidové suverenity ve jménu svobody.⁶⁰

⁵⁹ Mouffe, Chantal: *The Democratic Paradox*. London: Verso, 2000, s. 3.

⁶⁰ *Ibid.*, s. 4.

4. Deliberativní demokracie Vs. Radikální demokracie

4.1 Základní prvky deliberativní demokracie

Nyní by nám mělo být jasné, na jakých principech radikální demokracie funguje. Není však teorií jedinou. Co ji spojuje s ostatními teoriemi je fakt, že se demokracie v současné, neoliberalní konstelaci, nachází na určitém rozcestí. Jsme svědky nárůstu literatury o krizi legitimacy a demokracie obecně, vznikají různá protestní hnutí, která se zasazují o „politiku bez politiky“, důvěra občanů v politické představitele rok od roku klesá. Pomocí těchto teoretických konceptů je tak hledána cesta kudy z krize ven. Deliberativní forma demokracie nabízí řešení poněkud odlišné než radikální demokracie. Mějme však na paměti, že deliberativní demokracie je představena jako normativní model, pomocí kterého je možné účinněji kritizovat chyby současné formy demokracie.

V deliberativní demokracii existuje více proudů – některé vychází z Johna Rawlse a některé z Jürgena Habermase. Pro výklad základních prvků tohoto teoretického proudu jsem jako zástupkyni zvolila turecko-americkou politickou teoretičku Seylu Benhabib, kterou můžeme zařadit k zastánkyním Habermase. Mouffe vycházela jak z Rawlse, tak z Habermase, tudíž se rovněž budu věnovat její interpretaci základních myšlenek o deliberativní demokracii těchto dvou teoretiků.

Komplexní moderní demokratické společnosti mají podle Benhabib za úkol zajistit tři veřejná dobra – legitimitu, ekonomický blahobyt a smysl pro kolektivní identitu.⁶¹ Kdyby tyto dobra nebyla zajištěna, fungování společnosti by bylo ohroženo. Tyto dobra jsou vzájemně propojena a nesmí být plněna na úkor ostatních a ideálně by tak měly být v rovnováze.

Benhabib je zastánkyní myšlenky, že legitimita v komplexních moderních společnostech musí být výsledkem volné a nenucené veřejné diskuze o problémech, které se týkají všech občanů. Deliberace v této podobě je esenciální pro legitimitu demokratických institucí.

⁶¹ Benhabib, Seyla: *Deliberative Rationality and Models of Democratic Legitimacy*. Constellations, Vol. 1 (1994), No. 1, s. 26.

Jak Benhabib definuje demokratickou legitimitu? Jako přesvědčení ze strany občanů, že hlavní veřejné instituce a rozhodnutí, která produkují jménem společnosti, jsou hodna toho, aby byla uposlechnuta. Demokracie je pak podle ní forma organizace kolektivního a veřejného výkonu moci prostřednictvím ústředních institucí a to na takovém principu, že výstupy, které tyto instituce vyprodukují, budou výsledkem volné a rozumné diskuze mezi občany, kteří si jsou si morálně a politicky rovni.

Podle modelu deliberativní demokracie legitimnost a racionalita mohou být uskutečněny prostřednictvím kolektivního procesu tvoření rozhodnutí. Podmínkou ovšem je, aby výstupy, které skrze instituce dostanou viditelnou podobu, byly v zájmu všech občanů a aby způsob, pomocí kterého se tato rozhodnutí formují, byl výsledkem procesu kolektivní deliberace mezi rovnými a svobodnými občany. Čím více proces tvoření rozhodnutí odpovídá těmto požadavkům, tím více roste legitimita a racionalita.

Diskurzivní model etiky a politiky je přesně ten, který splňuje požadavky racionality a deliberativní legitimacy. Hlavní myšlenkou tohoto modelu je, že pouze ty normy, které jsou odsouhlaseny všemi rozumnými a rovnými občany v procesu volné a svobodné deliberace, jsou platné. Proces deliberace musí splňovat tyto znaky: a) participace v takové deliberaci musí být zaštiťována pravidly rovnosti a symetrie – všichni mají stejné šance na zahájení promluvy, na pokládání otázek, na vyslechnutí a účasti na debatě b) všichni mají právo vznášet dotazy v rámci přidělených témat konverzace c) všichni mají právo iniciovat debatu o samotných pravidlech debaty. Neexistují žádná předem daná pravidla, která by omezovala agendu debaty či identitu debatujících.⁶²

Benhabib se domnívá, že deliberativní model přispívá k rozšíření racionality mezi občany a to díky tomu, že se v rámci deliberace občané setkávají s novými názory na daná témata a jsou nuceni je konfrontovat se svými stávajícími názory. Jeden občan nemůže nikdy mít všechny potřebné informace k výkonu rozhodnutí, které by mělo ovlivnit i jeho spoluobčany. Deliberace by tedy měla rozšiřovat obzory. Skrze ni si občan také utváří svoje názory a přání, artikuluje svoje touhy, není tomu tak, že by je měl už předem v sobě dané. Zároveň je pak porovnává s ostatními a v rámci toho může dojít k přehodnocení např. jeho žebříčku hodnot. Kdyby na svých původních hodnotách ovšem trval, deliberativní model přináší další výhody - on musí své postoje před spoluobčany obhájit, proto musí být schopný

⁶² Ibid., s. 31.

argumentovat ve prospěch svého stanoviska. Zároveň je nucen přemýšlet tak, aby jeho stanovisko přineslo pozitiva i ostatním. Neuvažuje tedy jenom nad sebou, ale i nad druhými.

Žádný výsledek diskuze by ale neměl být navždy daný, měla by existovat možnost jeho zpochybnění a možnost požádat o přezkoumání stanoviska. Je však nutné zdůraznit, že legitimita nespočívá v tom, kolik lidí se deliberace účastní. Není to tedy o tom, že by množství umocňovalo racionalitu rozhodnutí, ale je předpokladem toho, že když velké množství lidí vidí určité problémy určitým způsobem a to jako důsledek předchozí racionální deliberace a tvoření rozhodnutí, tak takový závěr má nakročeno k tomu, aby se stal racionálním, ale pouze do té doby, dokud ho další velká skupina lidí nezpochybní. Benhabib to ukazuje na příkladu vládnoucí politické strany a opozice – respektujeme vůli většiny, která zvolila vládnoucí stranu, ale zároveň skrze opozici můžeme zpochybňovat různá rozhodnutí strany u moci a to prostřednictvím debat, kladením otázek nebo skrze vyšetřovací komise.⁶³

Deliberativní model je tedy procedurální a to v tom smyslu, že zdůrazňuje určité institucionální procedury a praktiky k dosažení rozhodnutí, která budou ovlivňovat všechny. Vychází také z konfliktu mezi různými hodnotami a zájmy v sociálním životě. Úkolem demokratických procedur je pak přesvědčit tu skupinu lidí, jejichž názor je negativně ovlivněn jiným, že podmínky vzájemné kooperace jsou nadále legitimní. Procedury tak mohou být považovány za metodu, která umožňuje artikulaci, výběr a zvažování konfliktních zájmů. Procedurální modely demokracie dovolují artikulaci konfliktních zájmů pod podmínkou sociální kooperace, která bude přijatelná pro všechny.

Deliberativní demokracie nemusí nutně operovat s představou obrovského lidového shromáždění, skrze které se budou realizovat všechna důležitá rozhodnutí. Mnohem více operuje s myšlenkou různých způsobů sdružování. Může se jednat o politické strany, občanské iniciativy, sociální hnutí, dobrovolnické organizace atd. Skrze takovéto formy organizace se pak utváří debata mezi občany. Tyto sféry a sítě musí být mezi sebou propojeny. Představa obrovského lidového shromáždění, kde každý může vyjádřit svůj názor je tedy něco, co patří do rané historie demokratických teorií. Je to iluzorní představa, která je zastáncům deliberativní demokracie neprávem vytýkána. Její nynější teoretici operují

⁶³ Ibid., s. 33-34.

s myšlenkou středně až volně vázaných organizací, které se mezi sebou ovlivňují v rámci spontánního procesu komunikace.⁶⁴

Model demokracie, který prosazuje Benhabib se samozřejmě setkává i s kritikou. Ta nejčastější je, že deliberativní model je pouhá teorie a že jako taková je prakticky neuskutečnitelná. Jedním z důvodů je vysoce diferencovaná společnost, kde se mísí různé kulturní, ekonomické a sociální skupiny a ty nemohou nikdy dojít k racionálnímu konsenzu skrze deliberaci. Benhabib však oponuje, že deliberativní model není pouhým srovnávacím myšlenkovým experimentem. Je to teorie, která objasňuje význam deliberativních těles v demokracii, zdůvodňuje význam parlamentní opozice, zdůrazňuje význam svobodných a nezávislých médií a zastává se aplikace většinového pravidla jako rozhodovací procedury. Není to tedy teorie, která hledá praktické uskutečnění, spíše je to teorie, která si klade za cíl objasnit některé aspekty existujících demokratických praktik lépe, než některé jiné teorie.

Benhabib představuje model deliberativní demokracie, který obsahuje prvky praktické racionality. Základem této racionality je možnost svobodné veřejné diskuze o tématech, která budou ovlivňovat všechny ve společnosti. Diskurzivní model etiky a politiky předpokládá dostupnost této deliberativní procedury pro všechny, jichž se bude týkat. Takové procesy jsou racionální, jelikož zvyšují informovanost a dostupnost informací. Všichni totiž mohou vyjádřit svůj názor, nicméně ho ale musí obhájit před všemi, což vede k tomu, že občané přemýšlí o takových řešeních, které přinesou výhody všem. Zároveň vědí, že jejich názor může být zpochybněn a ostatní mohou žádat o jeho revizi a přezkoumání. Proto deliberace vede i k sebereflexi.

Ideálním prostorem, kde by se deliberace měla odehrávat, jsou různé anonymní, heterogenní sítě a občanské organizace, kde bude docházet k veřejným diskuzím.

Jak ale deliberativní demokracii vykládá Mouffe? A proč s ní nemůže souhlasit? Nyní si vysvětlíme, jak Mouffe operuje s deliberativní demokracií a v čem vidí její hlavní nedostatky. Vychází z jednoho z předních liberálních myslitelů Johna Rawlse, který sám byl zastáncem deliberativního modelu a kriticky zhodnotil některé jeho teze. Dále zmíní německého filozofa a sociologa Jürgena Habermase a jeho pojetí této teorie, ze které přímo vychází výše zmiňovaná Seyla Benhabib.

⁶⁴ Ibid., s. 35.

4.2 Mouffe a její kritika deliberativní demokracie

Deliberativní teorie demokracie není zcela novým přístupem. Její počátky se dají najít už v době athénské demokracie. Nyní je ale zájem o ní oživen. Jedním z hlavních důvodů je ten, že dnešní demokracie čelí různým problémům a tak se hledají teorie a přístupy, které by mohly tuto krizi vyřešit.

Je mnoho verzí deliberativní demokracie, ale dají se zhruba rozdělit do dvou skupin. Jednu zastupuje John Rawls a druhou Jürgen Habermas. Deliberativní demokraté nesouhlasí s tím, že povaha liberální demokracie je rozporuplná. Naopak se domnívají, že je nutné zajistit silné pouto mezi demokracií a liberalismem. Dalším znakem, který je podle Mouffe společný pro dvě verze deliberativní demokracie je jejich přesvědčení o možnosti ustanovit autoritu a legitimitu na základě určité formy veřejné úvahy a víra v podobu racionality, která není pouze instrumentální, ale obsahuje v sobě i normativní dimenzi – „rozumnou“ pro Rawlse a „komunikativní racionalitu“ pro Habermase.⁶⁵ Je tedy velký rozdíl mezi pouhým souhlasem a racionálním konsenzem a oblast politiky má být identifikována pomocí výměny argumentů mezi rozumnými osobami, které jsou vedeny principem nestrannosti.

Podle této perspektivy základ legitimacy demokratických institucí vychází z faktu, že instance, které vykonávají moc tak dělají za předpokladu, že jejich rozhodnutí reprezentují nestranné stanovisko, které je v zájmu všech. Nestačí tedy brát ohled na zájmy každého a dosáhnout kompromisu, který ustanoví modus vivendi. Cílem je stvořit komunikační moc a to vyžaduje vznik podmínek pro svobodný souhlas všech osob, proto je důležité najít takové procedury, které budou zaručovat morální nestrannost. Jenom tehdy může být konsenzus racionální a není pouhou dohodou.

Pro stoupence Habermase má zásadní význam tzv. „ideální řečová situace“ – čím více je diskurz rovný a nestranný, tím více je otevřený a čím méně jsou účastníci nuceni a jsou připraveni být vedeny silou lepšího argumentu, tím větší jsou šance, že obecné zájmy budou přijaty všemi, které to ovlivní.⁶⁶

⁶⁵ Mouffe, Chantal: *Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism*. Political Science Series 72, Institute for Advanced Studies, Vienna, 200, s. 4.

⁶⁶ *Ibid.*, s. 5.

Zastánci Habermase samozřejmě přiznávají, že existují překážky na cestě k realizaci ideálního diskurzu, ale tyto překážky jsou podle nich pouze empirické. Je vysoce nepravděpodobné (a to vzhledem k praktickým a empirickým omezením společenského života) že budeme někdy schopni zcela ponechat stranou všechny naše konkrétní zájmy. Proto by idea ideálního diskurzu měla být regulativní – to znamená, že by měla představovat ideál, ke kterému bychom stále měli směřovat.

Jak Rawls, tak Habermas, každý jiným způsobem, mají za cíl dosáhnout formy racionálního konsensu místo jednoduchého modu vivendi. A to proto, že věří, že konsensus obstará stabilní zázemí pro liberální demokracii a přispěje k zabezpečení budoucnosti liberálně demokratických institucí. Mouffe charakterizuje oba jejich přístupy - podle Rawlse je dobře organizovaná společnost taková, která funguje dle principů teorie spravedlnosti.⁶⁷ Ta produkuje stabilitu a občani přijímají své instituce. Pro Habermase pak stabilní a dobře fungující demokracie znamená vytvoření občanského řádu integrovaného skrze racionální pohled na legitimitu. Legitimita ale musí být výsledkem svobodné a nenucené veřejné diskuze a to všech, kterých se tyto rozhodnutí budou nadále týkat. Ostatně to tvrdí i samotná Benhabib.

Co je, však, problematickým místem jejich koncepce je fakt, že fundamentální politické otázky řadí do té samé kategorie jako morální a tím pádem může být o nich rozhodnuto racionálním způsobem. Jejich zastánci uznávají, že v moderní době pluralita hodnot a zájmů musí být brána na vědomí a že konsensus ohledně povahy náboženských, morálních a filozofických témat musí být opuštěn. Ale zároveň si neuvědomují, že toto vše sebou nese nemožnost racionálního konsensu ohledně politických rozhodnutí a tím myšleno ne

⁶⁷ Pojetí spravedlnosti jakožto férovosti, kdy občané diskutují nad verzí společenské smlouvy, v níž si za férových podmínek vybírají férové principy sociálního uspořádání. Každý jedinec vystupuje jako racionálně uvažující, svobodný a ostatním rovný. Uzavření smlouvy se odehrává za tzv. závojem nevědomosti, pod kterým lidé přestávají vidět své společenské postavení, majetek, talenty atd. Nezávisle na svých dispozicích tak rozhodují o tom, jaká pravidla by měla platit pro všechny. Jelikož lidé nevědí, kde se na společenském žebříčku nacházejí, budou se rozhodovat poměrně rovnostářsky. Rawls se domníval, že by se pod tímto závojem lidé především zasazovali za občanské a politické svobody a víceméně rovné postavení všech občanů a to proto, že by zohlednili potenciální možnost ocitnout se v nejhorsším sociálním a ekonomickém prostředí. Tento princip by nerovnosti zcela neodstranil, ale zmírnil by je. Podrobněji viz Rawls, John: *Teorie spravedlnosti*. Praha: Victoria Publishing, 1996.

jednoduchý modus vivendi, ale morální typ souhlasu, který vychází ze svobodné úvahy napříč rovnými občany.⁶⁸

Mouffe nesouhlasí, že by se měla nahrazovat jedna racionalita nějakou jinou racionalitou, v tomto případě deliberativní. Tím, že zastánci deliberativní demokracie zdůrazňují racionalitu, opomíjí roli lidských vášní a emoci, které mají nepopíratelný význam v zachovávání věrnosti demokratickým hodnotám. Současná demokratická teorie pohlíží na občany jako na nositele přirozených práv, jako na racionální subjekty, které se snaží maximalizovat své zisky. Ve všech těchto případech jsou občané odloučeni od sociálních a mocenských vztahů, jazyka, kultury a všech dalších hodnot, které umožňují existenci individuality. Vůbec se tedy neoperuje s podmínkami existence demokratického subjektu. Mouffe se domnívá, že vznik demokratického subjektu je podmíněn zvýšením počtu institucí, diskurzů a forem života, které podporují identifikaci s demokratickými hodnotami.

Aby tento argument mohla rozvinout, Mouffe chce ukázat, jak ona sama chápe moderní liberální demokracii. Podle ní je liberální demokracie něco víc, než aplikace demokratického modelu na širší kontext. Je důležité ji uchopit v kategoriích politické filozofie a to jako politickou formu společnosti, která je definována výlučně na úrovni politická a nebere v potaz svoji definici skrze ekonomický systém. Liberální demokracie totiž v sobě obsahuje symbolické uspořádání sociálních vztahů a je to tedy něco mnohem víc, než jen forma vládnutí. Je to specifická forma organizace společnosti, která vychází z dvou tradic: politického liberalismu (kde prim hrají právo, oddělení mocí a lidská práva) a demokratické tradice národní suverenity. Rozdíl mezi starověkou a moderní demokracií není tedy v rozsahu ale v povaze.⁶⁹ Nejdůležitější změnou je přijetí pluralismu a to ve smyslu konce substantivní ideje dobrého života, přijetí faktu, že nic jako konečná legitimita, či konečné jistoty neexistuje, jak jsme ostatně již viděli u Leforta. Tento přístup zároveň implikuje akceptaci teze o hluboké symbolické přeměně sociálních vztahů, která je charakterizována pojetím demokracie jako prázdného místa, kde přichází do hry pluralistické síly, bojující o hegemonickou nadvládu. Slovy Mouffe: *„Uchopen ze antiesencialistické teoretické perspektivy, pluralismus není pouze faktem, něčím, co by nám nemělo být po chuti, či něčím, co bychom se měli snažit redukovat. Pluralismus je axiologickým principem. Je konstitutivní na konceptuální úrovni samotné povahy moderní demokracie a tím pádem bychom ho měli*

⁶⁸ Mouffe, Chantal: *Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism*. Political Science Series 72, Institute for Advanced Studies, Vienna, 200, s. 6.

⁶⁹ Mouffe, Chantal: *The Democratic Paradox*. London: Verso, 2000, s. 18.

oslavovat a obohacovat. Proto typ pluralismu, který obhajují já, umožňuje pozitivní vztah k rozdílům a odmítá objektivitu jednomyslnosti a homogenity, která je vždy odhalena jako fiktivní a je založena na formě exkluze.“⁷⁰

Pluralismus je tedy definujícím prvkem moderních demokracií. Nicméně úplný pluralismus není žádoucí a je třeba umět rozeznat jeho limity, které jsou nutné v demokratické politice. Mouffe proto tvrdí, že je důležité odlišit typ pluralismu, o který se zasazuje ona od typu extrémního pluralismu, který zdůrazňuje heterogenitu a nesouměřitelnost a podle kterého by pluralismus jako garant platnosti všech rozdílů, neměl mít žádné limity.⁷¹ Takový typ pluralismu nám zabraňuje rozpoznat to, že jsou určité rozdíly konstruovány na základě vztahů podřízenosti a proto by měly být zpochybněny radikálně demokratickou politikou. Rozdíly by neměly mít žádného společného jmenovatele. S takovým přístupem by se totiž ztrácela dimenze politična. Antagonismy by se smazaly a zůstala by typická liberální iluze pluralismu bez antagonismů. Extrémní pluralismus nesouhlasí s konstrukcí kolektivní identity „My“. Aby popřel nutnost této identity a aby dosáhl definice politiky skrze boj mezi různými zájmovými skupinami, zůstává slepý vůči mocenským vztahům. Přitom některá existující politická práva byla vytvořena na základě vyloučení nebo podřízení si druhých. Jakákoli sociální objektivita je pouze výsledkem hegemonického boje o moc, proto je každá sociální objektivita výsostně politická. Její povaha je tedy antiesencialistická. Mocenské vztahy vždy budou mezi námi přítomny a my je musíme transformovat tak, aby byly v souladu s demokratickými hodnotami. Proto specifikum moderní pluralistické demokracie nespočívá v absenci dominance a násilí, ale v ustanovení institucí, pomocí kterých můžeme násilí a dominanci omezovat a zpochybňovat.⁷²

Antagonismy ve společnosti jsou nevykořenitelné, což se nám liberální diskurz se svojí logikou univerzálního racionálního konsenzu snaží vyvrátit. Mouffe to považuje za opravdovou hrozbu pro demokracii. Může to vést k tomu, že nebezpečí nebude rozpoznáno a bude se schovávat za racionalitu. Aby dokázala toto nebezpečí, Mouffe bude konfrontovat svojí teorii s teorií Johna Rawlse.

⁷⁰ Ibid., s. 19.

⁷¹ Ibid., s. 20.

⁷² Ibid., s. 20.

4.3 Konfrontace s Rawlsem

Rawls se ve své práci snaží vyřešit tradiční liberální problém - jak docílit mírové koexistence mezi lidmi, kteří nesdílí stejný hodnotový žebříček.⁷³ Někteří zastánci deliberativního přístupu berou demokracii jako procedurální formu, která bude neutrální ve vztahu k jakýmkoli hodnotám. Rawls ale s neutralitou vztahu k hodnotám zcela nesouhlasil. Domníval se, že liberálně demokratická společnost potřebuje takovou formu konsenzu, která bude hlubší, než je jednoduchý souhlas ohledně pouhých procedur. Chtěl zároveň i morální konsenzus, který by byl ukotven v rámci institucí. Zkrátka by měl existovat jakýsi minimální morální souhlas ohledně politických základů.

Rawls rozlišuje mezi dvěma druhy pluralismu – jeden je jednoduchý pluralismus, který empiricky uznává opačnou koncepci dobra a racionální pluralismus, který se musí vypořádat s pluralitou nekompatibilních, ale přesto rozumných doktrín.⁷⁴ Takovou pluralitu vidí jako běžný výsledek výkonu lidského rozumu v rámci ústavně demokratického režimu. Proto pojetí spravedlnosti musí být schopné získat podporu všech rozumných občanů, navzdory jejich hlubokým rozporům ohledně dílčích otázek. Podle Mouffe je ale problém v tom, že Rawls nazývá morálním rozhodnutím něco, co je ve skutečnosti rozhodnutím politickým a že za rozumné lidi implicitně považuje pouze takové, kteří souhlasí se základy liberalismu. Proto je rozdíl mezi rozumným a nerozumným jenom zástěrkou pro to, aby se rozlišilo mezi těmi, kdo s jeho doktrínou souhlasí a kdo nikoli. Funkce jeho pluralismu je tedy politická a je v pořádku pouze potud, pokud respektuje liberální principy. Pokud tyto principy nebudou respektovány, dochází k vyloučení. Musíme si ale uvědomit, že v tomto případě se jedná o politické nikoli morální rozhodnutí. A liberalismus konstitutivní prvek politična popírá. Proto se Rawls snaží tento problém zastířit pomocí rozdílu mezi dobrým a zlým na základě morální distinkce.⁷⁵

Jinými slovy se Rawls se svou distinkcí mezi jednoduchým a racionálním pluralismem snaží načrtnout linii mezi legitimními a nelegitimními požadavky. Rawls se však domnívá, že tato distinkce je zakořeněna v racionalitě a morálce, kdežto Mouffe tvrdí, že načrtnutí hranice

⁷³ Ibid., s. 23.

⁷⁴ Ibid., s. 24.

⁷⁵ Ibid., s. 26.

mezi legitimním a nelegitimním je vždy politickým rozhodnutím, a tím pádem vždy musí být tato oblast otevřená různým formám interpretace.⁷⁶

Pro Rawlse je dobře organizovaná společnost taková, ze které byla politika eliminována. Koncepce spravedlnosti je rozpoznána rozumnými a racionálními občany, kteří jednají podle jejich příkazů. Pokud občané mají jiný pohled na koncepci dobra, nebo je dokonce jejich pohled v konfliktu s tím, který je odsouhlasen těmi rozumnými jedinci, tak je to v podstatě jejich soukromý problém a neměl by se míchat s jejich veřejným životem. Konflikty jsou pak řešeny skrze diskuze, jejichž principy schválili všichni. Pokud někdo s těmito principy nesouhlasí, skrze donucení je tlačěn k ustoupení principům spravedlnosti. Nicméně se nejedná o útlak, jelikož je donucení ospravedlněno rozumem.⁷⁷

Díky takovému pohledu však dochází k eliminaci demokratického boje mezi protivníky – v takovém pojetí, jak ho specifikuje Mouffe. Protivníci sdílí liberálně demokratické principy, ale jejich pojetí svobody a rovnosti může být jiné. V Rawlsově modelu nezůstává žádný prostor pro agonistickou konfrontaci mezi různými liberálně demokratickými principy. Nepočítá se s lidskými vášněmi a politický prostor je zredukován na neutrální pole soupeřících zájmů. Nepočítá se s lidskou nerozhodností. Všechny rozdíly mezi lidmi, jejich konflikty, antagonismy a vášně jsou učiněny neviditelnými skrze distinkci mezi jednoduchým a racionálním pluralismem. A když je některý pohled na věc vyloučen, je to zdůvodněno tím, že to vyžadoval výkon rozumu. Takto zároveň mohou být protivníci vyloučení a stávající řád věci zůstává neutrální.⁷⁸ Není tedy možné tvrdit, že existuje jedno definitivní a racionální rozhodnutí ohledně otázky spravedlnosti v demokracii. Podle Mouffe bychom se neměli snažit o eliminaci prvků moci a vyloučení, ale musíme je učinit viditelnými tak, aby se dostaly do terénu soutěžení. Konflikty a konfrontace musíme brát jako pozitivní ukazatele - znamená to, že je demokracie životaschopná a že vychází z pluralismu.⁷⁹

⁷⁶ Mouffe, Chantal: *On the Political*. London: Routledge, 2005, s. 121.

⁷⁷ Mouffe, Chantal: *The Democratic Paradox*. London: Verso, 2000, s. 29-30.

⁷⁸ *Ibid.*, s. 31.

⁷⁹ *Ibid.*, s. 34.

4.4 Agonistický pluralismus

Úspěch liberalismu závisí na množnosti ustavení podmínek pro takový typ argumentace, který smiřuje morálku s neutralitou. Mouffe s tímto přístupem nesouhlasí. Tvrdí, že princip sociální jednoty, který je založen na neutralitě kořenící v racionalitě, nemůže uspět.⁸⁰ Proč?

Liberalismus se snaží o negaci pluralismu a o přesunutí možných konfliktů do soukromé sféry, aby neohrožovaly konsenzus ve veřejné sféře. Všechna kontroverzní témata jsou odstraněna z agendy, aby se vytvořily podmínky pro racionální konsenzus. Výsledkem je, že sféra politická začíná být pouhým terénem, kde jednotlivci, zbaveni svých rušivých emocí a přesvědčení jsou chápáni jako racionální agenti, kteří rozhodují o tom, které procedury se hodí do racionálního konsensu a které nikoli. V tom vidí Mouffe naprosté popření politická – obchází se tak dimenze moci a antagonismu.⁸¹ Jejími slovy: „*Liberální tvrzení, že univerzálního, racionálního konsenzu lze dosáhnout nezkresleným dialogem a že svobodná veřejnost může garantovat nestrannost státu, je možné pouze na úkor popírání antagonistického elementu, přítomného v sociálních vztazích a toto může mít katastrofální následky pro obranu demokratických institucí. Negovat politično neznamena, že ono zmizí. Vede to pouze k zmatenosti tváří v tvář jeho manifestacím a k impotenci ve vyrovnávání se s ním.*“⁸²

Tento přístup můžeme definovat jako agonistický pluralismus. Tvrdí nám, že není možné ustanovit konsenzus bez vyloučení. Varuje nás, že totální demokracie nelze nikdy dosáhnout a udržuje tak prostor pro demokratické soutěžení stále otevřený.⁸³ Agonistický přístup nicméně nechce zahrnout všechny rozdíly a překonat všechny formy vyloučení. Rozdíl je v tom, že vyloučení je koncipováno v politických, nikoli morálních termínech. Některé požadavky jsou vyloučeny, ale nikoli proto, že se deklarují jako „zlo“, ale protože ohrožují instituce, které jsou konstitutivní pro demokratickou politiku. Samozřejmě, že diskuze nad samotnou povahou institucí je součástí agonistické debaty, ale aby se taková debata mohla uskutečnit, existence sdíleného symbolického prostoru je nutná.⁸⁴ Zde také

⁸⁰ Mouffe, Chantal: *The Return of the Political*. London: Verso, 1993, s. 145.

⁸¹ Ibid., s. 140.

⁸² Ibid., s. 140.

⁸³ Mouffe, Chantal: *Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism*. Political Science Series 72, Institute for Advanced Studies, Vienna, 200, s. 17.

⁸⁴ Mouffe, Chantal: *On the Political*. London: Routledge, 2005, s. 121.

vidíme hlavní rozdíl v přístupu ke konsenzu ze strany radikální a deliberativní demokracie. Radikální demokracie se zasazuje o konfliktní konsenzus – konsenzus ohledně eticko–politických hodnot svobody a rovnosti pro všechny, nikoli souhlas nad interpretací těchto hodnot. Je nutné vytyčit linii mezi těmi, kteří tyto hodnoty odmítají zcela a těmi, kteří tyto hodnoty přijímají, ale bojují za jejich různé interpretace.⁸⁵ Deliberativní demokracie se naopak zasazuje o konsenzus racionální, kdy se všichni občané shodnou na tom, co je pro společnost (a tedy pro je samé) prospěšné a dobré.

Deliberativní demokracie můžeme do jisté míry považovat za lákavou teorii - nabízí opačný pohled, než je model demokracie, který nám předkládá Mouffe, to znamená demokracii, ve které je konflikt institucionalizován a ve kterém dosažení konečného usmíření není možné. Deliberativní demokracie nám říká pravý opak – o konsenzus bychom se měli neustále snažit. Dává prostor k vyjádření myšlenek různých jedinců a záleží jí na tom, aby mezi lidmi vládl soulad, na rozdíl od radikální demokracie, která poskytuje platformu pro konkurující si konfliktní ideje. Není to však jenom prostá agregace občanských názorů. Pokud si občan stojí za nějakým stanoviskem, musí ho obhájit veřejně, tím pádem se musí umět „prodat“. Pravidla veřejného diskurzu nám zároveň jasně říkají, že musíme brát ostatní spoluobčany jako sobě rovné. Každému musí být dán prostor k tomu, aby promluvil, vyjádřil svůj názor a ostatní jsou povinni poslouchat se navzájem.⁸⁶

Jedná se tedy o způsob reciprocity, který ale vyžaduje práci na sobě. Pokud se máme ptát na názory všech, má to smysl pouze tehdy, pokud se každý bude snažit o formulaci svého názoru takovým způsobem, který bude přijatelný i pro ostatní. Dále by měl být ochotný tento názor změnit – *„rovnost je tedy nikoli pouze rovným ohledem a rovným respektem k druhým jako k bytostem a vyjádřením toho, že mají stejné kognitivní kapacity porozumět problémům, které je v politice potřeba řešit, ale také sebou přináší princip reciprocity jako základní regulativní princip deliberace a procedurální realizaci politické rovnosti.“*⁸⁷

Mouffe a ostatní kritici z řad zastánců teorie radikální demokracie se podle Aletty Norval zaměřují na tři věci: ústřední role politična, důraz na konstrukci a artikulaci zájmů a identit, spíše než na pouhou agregaci a zájem o proces formování subjektu obecně a ustavení

⁸⁵ Ibid., s. 120-121.

⁸⁶ Norval, A: *Aversive Democracy: Inheritance and Originality in the Democratic Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007, s. 22.

⁸⁷ Znoj, M., Bíba, J., Vargovčíková, J.: *Demokracie v postliberální konstelaci*. Praha: Karolinum, 2014, s. 102.

demokratických identit.⁸⁸ Cílem deliberativních demokratů je dosáhnout racionálního konsenzu, radikální demokraté se však obávají rušivého a nestálého potenciálu demokracie. Dále deliberativní koncepce vycházejí z dialogu bez nátlaku, který je prostý mocenských vztahů, ti druzí tvrdí, že právě mocenské vztahy jsou vlastní jejich pojetí demokracie. Zároveň jim nezáleží na tom, aby specifikovali normativní podmínky a základy diskurzu, kdežto zastáncům deliberativní teorie jde o pravý opak – ti chtějí politiku ochránit před silami kulturního a etického života. Radikální demokraté ale takové chování zpochybňují. Oni naopak zdůrazňují mocenské vztahy, hegemonii, argumentaci a akcentují prvek nesouhlasu nikoli konsenzu, jako primárního prvku v demokratickém procesu. Nevěří na konečné sblížení jakékoliv identity nebo struktury, což činí z nesouhlasu nejen pouhý empirický prvek politického života, ale něco, co je konstitutivní charakteristikou moderních společností.

Pokud se konsensus bude příliš zdůrazňovat a konfrontace budou odmítány, může to vést k apatii a odcizení občanů od jejich politických představitelů. V horším případě to může vést k tomu, že vzniknou výbuchy vášní ohledně určitých problémů, které nebudou moci být řešeny v demokratickém procesu. Takovýto nárůst antagonismů může vést až k občanským nepokojům, válkám atd., proto pluralistické demokracie nemůže být dosaženo skrze racionální konsensus ve veřejné sféře. Takový konsensus zkrátka nemůže existovat. Musíme si uvědomit, že v pojetí radikální demokracie je každý konsensus pouze odrazem preferencí vládnoucí hegemonie, stabilizuje její moc a vždy v sobě zahrnuje vztahy inkluze a exkluze. Proto je deliberativní víra v to, že s mocí může být operováno v rámci racionální debaty a že legitimita může být založena na čisté racionalitě, pouhou iluzí, která může mít až zničující účinky na demokracii a její instituce. Deliberativní demokracie ignoruje nevykořenitelnost antagonismů ve společnosti. Tím, že její představitelé tvrdí, že může existovat veřejná sféra diskuze, kde může být dosaženo racionálního konsenzu, neguje konfliktní povahu moderního pluralismu. Výstupem deliberace je vždy totiž takové rozhodnutí, které vylučuje další jiné možnosti. Proto má agonistický pluralismus zásadní význam pro demokratickou politiku. Ukazuje totiž, že není možné mít konsensus bez vyloučení. Mouffe se nesnaží představit liberální demokracii jako model, který by byl vybrán každým racionálním individuem v podmínkách ideální deliberace, jako to tvrdí Rawls a Habermas. Proto Mouffe vždy zdůrazňuje, že normativní dimenze vepsaná v politických institucích je eticko-politické povahy, a to proto, že se vždy vztahuje k specifickým praktikám, závislým na daném

⁸⁸ Norval, A: *Aversive Democracy: Inheritance and Originality in the Democratic Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007, s. 38.

kontextu. Nikdy to není vyjádřením univerzální morálky.⁸⁹ Konflikt o definici hodnot je zkrátka nevyhnutelný. Zásadním úkolem pro pluralistickou demokracii je vytvořit prostor pro nesouhlasné názory a podporovat instituce, ve kterých se tento nesouhlas může demokraticky vyjádřit. Podle Mouffe proto agonistický přístup bere na vědomí skutečnou povahu svých limitů a forem exkluze, které to sebou nese a nesnaží se to zakrýt pod závojem racionality či mravnosti.

Podle Mouffe uvědomění si hegemonické povahy sociálních vztahů a identit může přispět k podvracení nynější snahy demokratických společností o zobecnění identit a forem identifikace lidu. Proto se ona domnívá, že je agonistický pluralismus mnohem více vnímavý k množství hlasů, které současné pluralistické společnosti zahrnují a ke komplexnosti jejich identit a mocenské struktury.⁹⁰

⁸⁹ Mouffe, Chantal: *On the Political*. London: Routledge, 2005, s. 121.

⁹⁰ Mouffe, Chantal: *Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism*. Political Science Series 72, Institute for Advanced Studies, Vienna, 2000, s. 17.

5. Závěr

Cílem této práce bylo prozkoumat nejdůležitější aspekty konceptu radikální demokracie a to převážně prostřednictvím děl Chantal Mouffe. Důraz byl kladen i na stručný náhled do alternativy v podobě deliberativní demokracie a některých jejích aspektů. Viděli jsme, že radikální demokracie měla na demokracii deliberativní velmi zásadní připomínky. Ta hlavní se týkala otázky univerzálního konsenzu. Podle Mouffe popírání zjevného antagonistického elementu, imanentně přítomného v sociálních vztazích, může mít pro demokracii velmi neblahé důsledky. I když se politično bude popírat, ono nezanikne. Je zjevné, že pro Mouffe pojmy jako nesouhlas, konflikt a popření možnosti univerzálního konsenzu (o který se snaží deliberativní demokraté), představují něco hlubšího, ontologického, něco, co se skrývá v samotném jádru liberální demokracie. Prostřednictvím nesouhlasu je samotné politično konstituováno. Jestliže politično bude zaměněno za morální dimenzi, může to vést až k fatálním důsledkům, jako jsou občanské nepokoje či války – protivník není rozpoznán na politické bázi, ale na bázi své rasy, etnika, náboženství atd. To svádí k jeho naprostému odsouzení a touze po fyzické eliminaci. Toho se podle Mouffe vyvarujeme tím, že nebudeme užívat distinkci přítel/nepřítel, která svádí k odsouzení protivníka na morálních základech a není mu tak dána šance legitimně obhájit své požadavky.

Deliberativní demokracie se svým požadavkem na univerzální racionalitu a konsenzus podle mého názoru opomíjí samotnou podstatu lidské nátury – její mnohoznačnost, neuchopitelnost a mnohdy až iracionalitu. Neberou na vědomí sílu lidských emocí. Vidíme to na příkladu dnešní doby, kterou můžeme označit za turbulentní: jsme svědky nárůstu hnutí a stran, které korespondují s krizí současné liberální demokracie. Jedná se o protestní hnutí typu Occupy či Indignados. Jejich specifikem je, že se zasazují o „politiku bez politiky“ – protestují proti nezaměstnanosti, špatným sociálním a pracovním podmínkám, škrtům atd., nicméně nemají společnou politickou platformu ani orientaci. V současné době pocít'ujeme možná více než kdy jindy v historii to, před čím nás tak důsledně varoval Carl Schmitt – ekonomie převzala otěže a zcela potlačila politično. Depolitizace politiky se stává realitou. Slovy Mouffe: *„Co je tak pozoruhodného, není fakt, že jsou si lidé tohoto vědomi, ale že dominantní skupiny v politické ekonomii jsou nyní tak sebevědomé v otázce kontroly nad zbytkem [populace – J. P.], že spíše než aby popírali, tak podporují to, aby se lidé o jejich obrovské moci dozvěděli. (...) Tato znalost poskytuje neocenitelnou lekci v bezmoci. (...) Je*

stvořena iluze „ekonomické demokracie“⁹¹. Výsledkem této ekonomické nadvlády je pokles zájmu občanů a politiku, protože si moc dobře uvědomují, že bez finančního kapitálu nemají žádnou šanci cokoli hlouběji změnit a proto hledají jiné formy, jak by mohli svoji neutěšenou situaci změnit.

Frustrace a nespokojenosti narůstají a lidé se již nebojí dát svému hněvu a deprivaci průchod. Bohužel ale tuto zlobu nad bezmocí nejvíce odnáší ti nejzranitelnější členové společnosti – sociálně slabí jedinci, bezdomovci, Romové, přistěhovalci, náboženské minority atd. Deliberativní demokracie odmítá uznat politický náboj lidských projevů emocí, neuznává člověka v jeho realitě. Není možné dosáhnout racionálního konsensu ohledně politických rozhodnutí. Radikální demokracie nám chce ukázat, že když tyto projevy nespokojenosti a deprivace správně usměrníme a dáme lidem možnost vyjádřit svoje přání a touhy skrze politickou formu identifikace, přinese to pozitivní výsledky pro celou společnost. Z xenofobních, šovinistických a rasistických stran se učiní politická konkurence, budou tak snadno viditelní a bude jednodušší s těmito skupinami legitimně bojovat, než kdyby soupeření bylo odsunuto na indiferentní pole „morálky“.

I když pojem „radikální demokracie“ svádí k radikálním řešením (například k revoluci) Mouffe není pro to zcela opustit liberální demokracii. Naopak je pro posílení a radikalizaci liberálně-demokratických institucí, které musí lidem nabídnout různé formy identifikace a množství alternativ, např. skrze její projekt agonistického pluralismu. V tom spočívá skutečná radikalita – v návratu ke kořenům liberální demokracie a k radikalizaci jejich tradic.

⁹¹ Mouffe, Chantal: Preface: Democratic Politics Today In Mouffe, Chantal (ed.): *Dimensions of Radical Democracy: Pluralism, Citizenship, Community*. London: Verso, 1992, s. 248-249.

Seznam literatury

BENHABIB, Seyla: *Deliberative Rationality and Models of Democratic Legitimacy*.

Constellations, Vol. 1 (1994), No. 1, str. 26-52. Dostupné z:

<http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/cons.1994.1.issue-1/issuetoc>

HAUSER, Michael: Stručný slovník několika lacanovsko-žičkovských pojmů. *Sdružení pro levicovou teorii* [online]. 2012. Dostupné z:

http://www.sok.bz/index.php?option=com_content&task=view&id=181&Itemid=28 [cit. 2015-05-07].

LACLAU, Ernesto, MOUFFE, Chantal: *Hegemonie a socialistická strategie: za radikálně demokratickou politiku*. Praha: Karolinum, 2014.

LEFORT, Claude: Otázka demokracie. *Plav* (2013), No. 3, str. 5-11.

MOUFFE, Chantal: Agonistic Democracy and Radical Politics. *Pavilion: journal for politics and culture* [online]. 2014. Dostupné z: <http://pavilionmagazine.org/chantal-mouffe-agonistic-democracy-and-radical-politics/> [cit. 2015-04-07].

MOUFFE, Chantal: *Agonistics: Thinking the World Politically*. London: Verso, 2013.

Dostupné z: <http://ebook.stepor.com/book/agonistics-thinking-the-world-politically-92648-pdf.html>

MOUFFE, Chantal: Carl Schmitt a paradox liberální demokracie. *Filosofický časopis*, vol. 55 (2007), No. 6, str. 899-914.

MOUFFE, Chantal: *Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism*. Political Science Series 72, Institute for Advanced Studies, Vienna, 2000. Dostupné z:

https://www.ihs.ac.at/publications/pol/pw_72.pdf

MOUFFE, Chantal. Komunismus, nebo radikální demokracie? *Plav* (2013), No. 3, str. 32-35.

MOUFFE, Chantal: *On the Political*. London: Routledge, 2005.

MOUFFE, Chantal: Preface: Democratic Politics Today In MOUFFE, Chantal (ed.):

Dimensions of Radical Democracy: Pluralism, Citizenship, Community. London: Verso, 1992

MOUFFE, Chantal: *The Democratic Paradox*. London: Verso, 2000.

MOUFFE, Chantal.: *The Return of the Political*. London: Verso, 1993.

NORVAL, A.: *Aversive Democracy: Inheritance and Originality in the Democratic Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.

SCHMITT, Carl: *Pojem politična: text z r. 1932 s předmluvou a se třemi korolárii*. Praha: OIKOYMENH, 2007.

SCHMITT, Carl: State Ethics and the Pluralist State In Jacobson, Arthur, and Bernhard Schlink, (ed.): *Weimar: A Jurisprudence of Crisis*. Berkeley: University of California Press, 2000. Dostupné z:

<http://publishing.cdlib.org/ucpressebooks/view?docId=kt209nc4v2;brand=ucpress>

SCHMITT, Carl: *The Crisis of Parliamentary Democracy*. Cambridge (Mass): MIT Press, 1988. Dostupné z: <http://cnqzu.com/library/Politics/131214840-Carl-Schmitt.pdf>

SMOLEŃSKI, Jan: Chantal Mouffe vs. Carl Schmitt: The Political, Democracy, and the Question of Sovereignty. *HYBRIS Online Philosophical Magazine (Internetowy Magazyn Filozoficzny HYBRIS)* [online]. No. 16 (2012). ISSN: 1689-4286. Dostupné z:

<http://dspace.uni.lodz.pl:8080/xmlui/bitstream/handle/11089/1550/05.Smolenski.pdf?sequence=1> [cit. 2015-05-04].

ZNOJ, M., BÍBA, J., VARGOVČÍKOVÁ, J.: *Demokracie v postliberální konstelaci*. Praha: Karolinum, 2014.